

Цітавец А.І. (Мінск)

СПАДЧЫНА СПІРЫДОНА СОБАЛЯ (З ФОНДУ ЦЭНТРАЛЬнай НАВУКОВАй БІБЛІЯТЭКІ ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА НАЦЫЯНАЛЬнай АКАДЭМІ НАВУК БЕЛАРУСІ)

У Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (далей ЦНБ НАН Беларусі) захоўваецца 548 асобнікаў кірылічных выданняў XVI – пачатку XX ст. Сярод іх тры кнігі, выдадзеныя беларускім друкаром Спірыдонам Собалем: «Ліманар» Іаана Мосха (Кіеў, 1628)¹ [1], той жа «Ліманар», надрукаваны ў Куцейне ці Буйнічах у сярэдзіне 1630-х гг.² [2], «Апостал» (Магілёў, 1638)³ [3]. «Ліманары» паступілі ў бібліятэку ў 1965 г. з Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У.І. Леніна (цяпер Расійская дзяржаўная бібліятэка), «Апостал» – у 1984 г. з абменна-рэзервавага фонду акадэмічнай бібліятэкі.

Адметнасцю друкарскай дзейнасці Спірыдона Собаля было перавыданне кніг у розных месцах і гадах, але з захаваннем аднолькавых выхадных звестак. Бібліёграфы да гэтай пары не ведаюць дакладных дат выхаду асобных кніг.

Антаніна Зёрнава ў 1965 г. [4] пісала пра 19 выданняў, надрукаваных С. Собалем: 5 украінскіх і 14 беларускіх. Сучасныя даследчыкі [5] указваюць 5 украінскіх і 13 беларускіх кніг: сярод беларускіх ужо няма адзначаных А. Зёрнавай выданняў «Брашна духоўнае» (каля 1631) і «Буквар» (Буйнічы, 1649), да спісу А. Зёрнавай дададзены «Псалтыр» (Магілёў, 1637–1638) [6].

Безумоўна, тры асобнікі ЦНБ НАН Беларусі – гэта вельмі малая частка спадчыны Спірыдона Собаля, тым не менш гэтыя кнігі даюць уяўленне аб асаблівасцях яго друкарскай дзейнасці. Яны прадстаўляюць амаль усе месцы дыслакацыі яго вандроўнай друкарні, адлюстроўваюць асаблівасці друкарскага набору і спосабы камплектавання асобнікаў. Кнігі не захаваліся ў ідэальным

---

¹ Шыфр ЦНБ НАН Беларусі: К16-18/Нр69.

² Шыфр ЦНБ НАН Беларусі: К16-18/Нр49.

³ Шыфр ЦНБ НАН Беларусі: К16-18/Ср258.

стане, перажылі некалькі рэстаўрацый, падчас якіх былі дапоўнены іншымі друкаванымі і рукапіснымі аркушамі.

Асобнікі ЦНБ НАН Беларусі разглядаліся ў ранейшых публікацыях Галіны Кірэвай [7] і Юрася Лаўрыка [8], а таксама нашых даследаваннях [9]. Цяпер нам хацелася б засяродзіцца на стракатасці складу гэтых асобнікаў, якая часам уводзіць у зман бібліёграфу.

«Ліманар» (ад грэч. Λεμωνάριον – літаральна «лужок», таксама «Луг духоўны» і «Сінайскі патэрык») – павучальная кніга, якая змяшчае апавяданні пра жыццё хрысціянскіх падзвіжнікаў, складзеная ў першай чвэрці VII ст. Асноўным аўтарам лічыцца візантыйскі іераманах і духоўны пісьменнік Іаан Мосх (550 – каля 619). «Ліманар» быў перакладзены на славянскую мову і ўпершыню надрукаваны ў 1628 г.

Прапануем разгледзець стракатасць складу асобніка кіеўскага «Ліманара» [10]. Яго аркушная формула: I–V; 30–88, 90–100, 102, 102–106, 106, 108, 108, 111–114, 114–156, 157, 158–166, **169–178, [1–3 рукапісныя]**; IV⁴. У асобніку адсутнічаюць 8 нумараваных аркушаў у пачатку кнігі, а таксама нумараваныя аркушы 1–29, 167–183. Аркушы 169–178 запазычаны з іншага выдання і ўстаўлены ў кніжны блок пры рэстаўрацыі. Яны адрозніваюцца ад астатніх па памеры – меншыя на 10 мм. Папера таксама іншая: на аркушах 174 і 177 вылучаны вадзяны знак «Вершнік – герб «Пагоня». Такі знак пазначаны ў альбоме Таццяны Дыянавай «Філіграні XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы» пад № 101 [11], больш такой паперы ў гэтым асобніку кіеўскага выдання няма. Дарэчы, у асобніку «Ліманара» (Куцейна або Буйнічы, сярэдзіна 1630-х гг.) [12] такія маркіровачныя знакі ідуць праз увесь кніжны блок. Друкарскі набор аркушаў 169–178 таксама адпавядае выданню «Ліманара» (Куцейна або Буйнічы, сярэдзіна 1630-х гг.): выкарыстоўваецца літара «зямля», літара «д» надрукавана з кароткімі «ножкамі», калонтытулы набраны малымі літарамі. А ў астатняй частцы асобніка «Ліманара» (Кіеў, 1628) выкарыстоўваюцца літары і «зело», і «земля», літара «д» надрукавана пераважна з доўгімі «ножкамі», калонтытулы набраны вялікімі літарамі [13].

⁴ Рымскімі лічбамі пазначаны аркушы форзацаў.

Такім чынам, асобнік кіеўскага «Ліманара» складаецца з 136 аркушаў украінскага выдання, 10 аркушаў беларускага выдання і аркушаў з перапісаным ад рукі тэкстам лістоў 179–181. Прычым апошнія 13 «чужых» аркушаў на цэлы сантыметр менш за «родныя», таму вылучаюцца ў кніжным блоку. Верагодна, уладальнік кнігі, які замаўляў рэстаўрацыю, імкнуўся па меры магчымасці аднавіць адсутны тэкст з таго, што ў яго было на той момант.

Першая рэстаўрацыя асобніка праводзілася ў XIX ст., калі істотная розніца паміж выданнямі (Кіеў, 1628 і Куцейна ці Буйнічы, сярэдзіна 1630-х гг.) яшчэ не была заўважана бібліёграфамі. Мы лічым, што асобнік кіеўскага «Ліманара» не выдавецкі канвалют, як сцвярджае Ю. Лаўрык [14], а ўладальніцкі, таму што аркушы былі прыплецены пазней, у XIX ст., падчас рэстаўрацыі.

Ю. Лаўрык на падставе сваіх даследаванняў асобнікаў «Ліманара» (Кіеў, 1628 і Куцейна ці Буйнічы, сярэдзіна 1630-х гг.) з Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (НББ) і ЦНБ НАН Беларусі прыйшоў да высновы, што выданне, якое ў бібліяграфіі вядома як кіеўскае 1628 г., на самой справе выйшла ў свет у 1629 г., а тое, якое лічыцца выдадзеным у Куцейне ці Буйнічах у сярэдзіне 1630-х гг., выйшла ў Кіеве ў 1628 г.

На наш погляд, калі б абодва выданні былі надрукаваны ў Кіеве з невялікім разрывам (1628–1629), як сцвярджае Ю. Лаўрык, вадзяныя знакі некаторых аркушаў паперы хутчэй за ўсё паўтараліся б. Аднак выпадак паўтарэння адных і тых жа вадзяных знакаў у асобніках украінскага і беларускага выданняў «Ліманара» меў месца толькі на прыплеценых уладальнікам аркушах.

Разгледзім склад асобніка «Ліманара» (Куцейна ці Буйнічы, сярэдзіна 1630-х гг.) [15]: I; [тытульны аркуш], [1–7]; 1–13, 15, 14, 16, 17–24, «22» (замест 25), 26, «24» (замест 27), 28, 29–156, «158» (замест 157), 159–182, [1]; II, III. Гэты асобнік захаваўся амаль у поўным стане і нават з экслібрысам Імператарскага таварыства гісторыі старажытнасцей расійскіх, а таксама з подпісамі аўтарытэтных асоб на першым і апошнім аркушах. Верагодна, падчас перадачы спраў па бібліятэцы таварыства на асобніку паставілі свае подпісы гісторык, бібліёграф Павел Строеў (1796–1876) і юрыст, даследчык рускай дзяржаўнай храналогіі Пётр Хаўскі (1783–1876). Апошні аркуш асобніка нам падаўся дзіўным, ён быў яўна запазычаны з пасляслоўя нейкага іншага выдання. На

аркушы 182 адваротным кустод «требѣ», але наступны аркуш пачынаецца са слоў: «*Ѡ* *в*сесил(ь)ныи и неизреченыи Б(о)же». З дапамогай загадчыка сектара старадрукаваных кніг адзела рэдкіх кніг Расійскай нацыянальнай бібліятэкі Андрэя Вазнясенскага было вызначана, што адсутны аркуш у канцы кнігі быў заменены аркушам, узятым з «Дыётры» (Еўе: друкарня брацтва Святога Духа, 1612). Верагодна П. Строеў і П. Хаўскі, якія падпісалі першы і апошні аркушы асобніка, меркавалі, што перад імі цэльны экзэмпляр, і не прыкмецілі, што апошні аркуш аказаўся зусім з іншай кнігі.

Склад трэцяга выдання «Апостала» (Магілёў, 1638) таксама адмысловы. Гэта выдавецкі канвалют, у яго складзе сшыткі (сігнатуры А–Т) 1-га кіеўскага выдання 1630 г. [16]. Склад асобніка ЦНБ НАН Беларусі: I–III; [9–14]⁵, А₁–V₄; Аа₁–Вв₁, Вв₄–Оо₁, [1–6 рукапісныя], Пп₂, Пп₃, [1–5 рукапісныя]; IV–V. Адсутнічаюць аркушы [1–8], Вв₂, Вв₃, Оо₂–Пп₁, Пп₄–Рр₄, С₁. Верагодна, аркушы В₁–Т₄ Спірыдон Собаль надрукаваў яшчэ ў Кіеве, аркушы [9–14], А₁–Б₄, Җ₁–V₄, Аа₁–Вв₁, Вв₄–Оо₁, Пп₂, Пп₃ ён надрукаваў у Магілёве. На пераважнай большасці аркушаў (арк. [9–14], А₁–Б₄, Җ₁–V₄, Аа₁–Вв₁, Вв₄–Оо₁, Пп₂, Пп₃) выкарыстаны шрыфт з літарамі «з» і «д» аднаго віду: «з» круглявай формы, «д» з кароткімі ніжнімі штрыхамі, што характэрна для трэцяга выдання. Гэта адпавядае бібліяграфіі і пытанняў не выклікае. Але ёсць і спрэчныя моманты, напрыклад, выкарыстанне літары «зело» (s). Паводле каталогаў Веры Лук’яненка і Андрэя Вазнясенскага, яе не павінна быць у трэцім выданні [17], але яна ў асобніках ЦНБ НАН Беларусі і НББ ёсць: «дѣхъ соль» (арк. [9], радок 4); «творащаго слое» (арк. Җ₂ адв., радок 24); «ненавидаши слое» (арк. $\bar{W}$ ₂, радок 13); «или сла» (арк. Ъ₃ адв, радок 20); «враси мои» (арк. Нн₁, радок 3). Іншыя вышэйзгаданыя літары на гэтых аркушах ужыты ў адпаведнай трэцяму выданню форме: «з» круглявай формы, «д» з кароткімі ніжнімі штрыхамі [18].

Папера выданняў Спірыдона Собаля па-ранейшаму дастаткова не даследавана. Так, у каталозе А. Вазнясенскага 2019 г. [19], прысвечаным беларускім выданням, адзначана, што і ў «Лімана-

⁵Аркушы [9–14] – нenumараваныя, астатнія друкаваныя аркушы пазначаны паводле сігнатур.

ры» (Куцейна ці Буйнічы, сярэдзіна 1630-х гг.), і ў «Апостале» (Магілёў, 1638) выкарыстана філігрань «Вершнік», якая ўлічана ў Э. Лаўцявічуса пад № 3529 [20]. Такую выснову зрабіла В. Лук'яненка яшчэ ў 1975 г. [21]. Іншыя публікацыі на гэту тэму, на жаль, у каталозе 2019 г. не былі ўлічаны.

У выніку даследавання паперы асобнікаў ЦНБ НАН Беларусі былі высветлены дакладныя віды філіграней у «Ліманары» (Куцейна ці Буйнічы, сярэдзіна 1630-х гг.) і «Апостале» (Магілёў, 1638). У «Ліманары» было вылучана два, а ў «Апостале» – дзевяць відаў маркіровачных знакаў. У абодвух выданнях выкарыстана папера з гербам княжацкага роду Сангушкаў «Пагоня». У «Ліманары» (Куцейна ці Буйнічы, сярэдзіна 1630-х гг.) разам з выявай вершніка ўказваецца сын Сымона Самуэля Сангушкі Геранім Уладзіслаў (3.2.1611, Смаляны – 5.7.1657): «X HERONIM WL. Z KOWLA | SANGVSZKO SIKM» [22]. А ў «Апостале» (Магілёў, 1638) выкарыстана папера з «Пагоняй» двух відаў, абодва – з указаннем самога Самуэля Сангушкі (?–1638), маршалка аршанскага (1620), кашталіяна мсціслаўскага (1620–1621) і віцебскага (1621–1626), ваяводы віцебскага (з 1626): 1) філігрань з гербам «Пагоня» ў вянку са стужкамі зверху і знізу; на верхняй стужцы: «S.S.SANGVSZKO», на ніжняй: «WO❀WL.»; 2) філігрань з гербам «Пагоня» ў вянку з чатырохрадковым подпісам (яна нагадвае філігрань № 3529 у Лаўцявічуса): «S.S.LV.SANGVSZ| KO.Z KOWLA.WO.| WITEBSKI.S.S.| 1.6.3.1.» У альбоме Т. Дыянавай гэтыя маркіровачныя знакі прадстаўлены пад № 100, 103 [23]. Чаму ў больш раннім выданні (сярэдзіна 1630-х гг.) згадваецца сын, а ў больш познім (1638) – бацька, нам невядома.

Да гэтай пары кніжная спадчына Спірыдона Собаля выклікае шмат пытанняў, выказваюцца розныя гіпотэзы пра варыянты друку, час і месца выдання асобных кніг. Вырашыць гэту праблему можна шляхам падрабязнага даследавання і апісання кожнага захаванага асобніка.

ЛІТАРАТУРА

1. **Іоанн Мосх.** Лимонарь / Иоанн Мосх. Киев : тип. Спиридона Соболя, 1628. 190 л.
2. **Іоанн Мосх.** Лимонарь / Иоанн Мосх. [Кутейно или Буйничи : печ. Спиридон Соболев, сер. 1630-х гг.]. 190 л.

3. **Апостол**. 3-е изд. [Могилев : печ. Спиридон Соболев, 1638]. [243] л.
4. **Зёрнова, А. С.** Белорусский печатник Спиридон Соболев / А. С. Зёрнова // Книга : исслед. и материалы. Москва, 1965. Сб. 10. С. 126–145.
5. **Спірыдон Собаль і вытокі магілёўскага кнігадруку = Spiridon Sobal and the Origins of Mahilioŭ Book-Printing** / [А. Р. Агееў і інш. ; склад. А. А. Суша]. Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2016. С. 14.
6. **Букварь**. Кутейно : тип. Спиридона Соболя, 1631. [40] л. ; **Молитвы** повседневные. Кутейно : тип. Спиридона Соболя, 1631. 304, [41] л. ; **Иоанн Дамаскин**. Октоих / Иоанн Дамаскин. 2-е изд. [Кутейно или Буйничи : печ. Спиридон Соболев, около 1632]. [2], 286 л. ; **Часослов**. Кутейно : тип. Спиридона Соболя, 1632. 132 л. ; **Апостол**. [Кутейно : печ. Спиридон Соболев, 1632]. [243] л. ; **Иоанн Мосх**. Лимонарь / Иоанн Мосх. [Кутейно или Буйничи : печ. Спиридон Соболев, сер. 1630-х гг.]. 190 л. ; **Псалтирь**. Буйничи : тип. Спиридона Соболя, 1635. [181] л. ; **Букварь**. Могилев : тип. Спиридона Соболя, 1636. [32] л. ; **Псалтирь**. Могилев : тип. Спиридона Соболя, 1637. [2], 167, [38] л. ; **Апостол**. 3-е изд. [Могилев : печ. Спиридон Соболев, 1638]. [243] л. ; **Тестament** царя греческого Василия. [Могилев] : печ. Спиридон Соболев, 1638. [92] л. ; **Псалтирь**. [Могилев : печ. Спиридон Соболев, 1637–1638]. [196] л. ; **Иоанн Дамаскин**. Октоих / Иоанн Дамаскин. 3-е изд. [Могилев : печ. Спиридон Соболев, после 1638]. [2], 286 л.
7. **Киреева, Г. В.** Издания Спиридона Соболя в книжных собраниях Беларуси / Г. В. Киреева // Беларус. кн. у кантэксте сусв. кн. культуры : зб. навук. арт. : [матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., 7–8 лют. 2006 г., Мінск : у 2 ч.] / [склад.: Т. А. Дзем’яновіч, Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк]. Мінск, 2006. Ч. 1. С. 105–110 ; **Кірэева, Г. У.** Выданні Спірыдона Собаля ў кніжных зборах Мінска / Г. У. Кірэева // Спірыдон Собаль і вытокі магілёўскага кнігадруку ... С. 218–221.
8. **Лаўрык, Ю. М.** Кнігі і кнігазборы куцеінскага Богаяўленскага манастыра ў сярэдзіне XVII ст. / Ю. М. Лаўрык ; Нац. гіст. музей Рэсп. Беларусь. Мінск : Тэхналогія, 2012. С. 52–55.
9. **Титовец, Е. И.** Перипетии бытования экземпляров «Лимонаря» печатника Спиридона Соболя / Е. И. Титовец // Берковские чтения – 2019. Кн. культура в контексте междунар. контактов : материалы V Междунар. науч. конф., Пинск, 29–30 мая 2019 г. / сост.: Л. А. Авгуль, Д. Н. Бакун. Минск ; Москва, 2019. С. 555–561 ; **Цітавец, А. І.** Магілёўскі Апостал Спірыдона Собаля : асаблівасці друку, гісторыя асобніка / А. І. Цітавец // Матэрыялы XV Міжнар. кнігазн. чытанніў, Мінск, 4–5 крас. 2019 г. / Нац. б-ка Беларусі ; [склад.: Т. А. Сапега, А. А. Суша, К. В. Суша]. Мінск, 2019. С. 210–214.
10. **Иоанн Мосх**. Лимонарь ... Киев, 1628.

11. **Дианова, Т. В.** Филигранные XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы : кат. / сост. Т. В. Дианова. Москва : Гос. ист. музей, 1993. С. 21–22. № 100, 101, 103.

12. **Иоанн Мосх.** Лимонарь ... [Кутейно или Буйничи, сер. 1630-х гг.].

13. **Кісялёў, Р. Е.** Выданні Спірыдона Собаля ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя У. І. Вярнадскага / Р. Е. Кісялёў // Спірыдон Собаль і вытокі магілёўскага кнігадруку ... С. 229–232.

14. **Лаўрык, Ю. М.** Кнігі і кнігазборы ...

15. **Иоанн Мосх.** Лимонарь ... [Кутейно или Буйничи, сер. 1630-х гг.].

16. **Каталог** белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII веков : [в 3 вып.] / Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина ; сост. В. И. Лукьяненко. Ленинград : ГПБ, 1973–1993. Вып. 2 : (1601–1654 гг.). 1975. № 81, 87 ; **Вознесенский, А. В.** Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVIII веков из собрания Отдела редких книг Российской национальной библиотеки / А. В. Вознесенский, Н. В. Николаев ; Рос. нац. б-ка. Санкт-Петербург : РНБ, 2019. Вып. 2 : 1601–1654 гг. № 81, 87.

17. Там жа.

18. **Апостол.** 3-е изд. [Могилев, 1638] ... ; **Апостол** [Электронный ресурс] // Кніга Беларусі XIV–XVIII стагоддзяў. Режим доступа: <http://belbook.nlb.by/items/show/329>. Дата доступа: 17.01.2020.

19. **Вознесенский, А. В.** Каталог белорусских изданий ...

20. **Laucevičius, E.** Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. / E. Laucevičius. Vilnius : Mintis, 1967. 284 s. : ill.

21. **Каталог** белорусских изданий ...

22. **Дианова, Т. В.** Филигранные XVII века ...

23. Там жа.

Рассматривается состав экземпляров «Лимонарей», напечатанных Спиридоном Соболев в 1628 г. и в середине 1630-х гг., а также «Апостола» (Могилев, 1638). Приведены особенности бумаги изданий, в частности использование маркировочного знака с гербом княжеского рода Сангушко «Погоня».

The article considers the composition of copies of the «Limonars» printed by Spiridon Sobol in 1628 and in the mid-1630s, as well as the «Apostle» (Mogilev, 1638). The paper features of the books, in particular, the use of the watermark with the coat of arms of the princely family Sangushko «Chase» are listed.

Артыкул наступіў у рэдакцыю 25.01.2020